

Tadeusz Zembrzusi

doktor habilitowany nauk prawnych, profesor Uniwersytetu Warszawskiego,
Katedra Postępowania Cywilnego, Wydział Prawa i Administracji,
Uniwersytet Warszawski, www.zembrzusi.eu
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8239-6827>

Prawda jako wartość sprawiedliwego procesu¹

Słowa kluczowe: *prawda, zasady i wartości postępowania sądowego, funkcje i cele procesu, stosowanie prawa, proces sprawiedliwy, ustalenia faktów zgodne z rzeczywistością*

Zagadnienie poszukiwania prawdy jest niezwykle złożone, wieloaspektowe i skomplikowane, a próby ustalenia znaczenia i roli pojęcia prawdy są domeną wielu dziedzin nauki – począwszy od filozofii, teologii, socjologii, psychologii, a na prawie kończąc. Można by nawiązać do słów wypowiedzianych przez księdza profesora Józefa Tischnera w rozmowie z profesorem Janem Woleńskim, że „prawdą jest to, co jest, w przeciwieństwie do tego, co ma tylko pozór istnienia”². Tzw. dysputa tischnerowska uwypukla wieloznaczność pojęcia prawdy. Można ją postrzegać m.in. jako cechę osądu, jako przeciwieństwo fikcji, jako determinację, można ją wreszcie łączyć z autentycznością.

Poniższe rozważania ograniczę do kilku refleksji na tle znacznie uboższej względem filozofii dziedziny, jaką w tym kontekście jest prawo. Odniesienie do prawa jest tym bardziej uzasadnione, że pytanie „*quid est veritas?*”³ wybrzmiało w toku najsłynniejszego i najważniejszego w historii ludzkości procesu. Pojęcie prawdy w ujęciu procesowym wiąże się zarówno z kształtem procedury sądowej, w ramach której sąd dokonuje ustaleń mających być podstawą orzeczenia, jak również odnosi się do waloru samego rozstrzygnięcia⁴.

Każda kodyfikacja – w tym także kodyfikacja prawa procesowego cywilnego – ma swoje fundamentalne założenia i zasady konstrukcyjne. Określone wartości, nawiązując do słów profesora Eugeniusza Waśkowskiego, wynikają z samej istoty postępowania sądowego, są

¹ Artykuł został opublikowany w: *Prawda w postępowaniu cywilnym. Quid est veritas?*, red. M. Strus-wołos, M. Wieczorek, Wydawnictwo Uniwersytetu Technologiczno-Humanistycznego im. K. Pułaskiego w Radomiu, Warszawa 2021, s. 39–50.

² <https://www.youtube.com/watch?v=k3fn8vbWorg> (dostęp 22.02.2022 r.).

³ *Ewangelia wg Jana*, 18, 38. Rzekł do Niego [Jezusa] Piłat: „Cóż to jest prawda?”. To powiedziawszy wyszedł powtórnie do Żydów i rzekł do nich: „Ja nie znajduję w Nim żadnej winy”.

⁴ Zob. T. Ereciński, K. Weitz, *Prawda i równość stron w postępowaniu cywilnym a orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego* [w:] *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego a Kodeks postępowania cywilnego*, red. T. Ereciński, K. Weitz, Warszawa 2010, s. 36.

niezastępowalne bez wypaczania istoty i zadań procesu⁵. Wartości te nadają kodeksowi wyrazisty charakter i rys, determinują wykładnię i wpływają na stosowanie poszczególnych regulacji. Kodeks postępowania cywilnego można postrzegać jako zbiór przepisów, wśród których legislator wielokrotnie posługuje się pojęciem prawdy⁶, a niekiedy nawet szczerzej prawdy⁷. W rzeczywistości ustawa procesowa zawiera zbiór zróżnicowanych i uzupełniających się mechanizmów, narzędzi i instrumentów pozwalających dojść do prawdy.

Podjęcie prawniczej dyskusji wokół problematyki prawdy uświadamia, że rolą kodyfikatora nie jest wyłącznie tworzenie oraz udoskonalanie przepisów ustawy o randze kodeksowej lub innych aktów prawnych wpływających na funkcjonowanie wymiaru sprawiedliwości. Powinnością ustawodawcy jest także, a może przede wszystkim, kreowanie norm prawnych odwołujących się do określonych wartości, a także nadawanie im znaczenia i charakteru determinowanych warunkami społecznymi, politycznymi czy gospodarczymi. Z kolei rolą judykatury jest kreowanie określonych standardów prawa, jego jakości i wartości⁸.

Nie oznacza to jednak ani konieczności, ani potrzeby definiowania poszczególnych wartości. Wiele wartości, a także zasad prawa⁹, wynikających z jego ducha, wyczuwamy intuicyjnie, *ex silentia*. Sędzia Jacek Gudowski zwracał uwagę, że bywają one niedefiniowalne albo z trudem poddają się definiowaniu, a zatem „nie powinny być przedmiotem normatywnego opisu, który nigdy nie odda ich istoty, a przeciwnie, może je spłycić, nadać im formę karykaturalną albo wystawić na niebezpieczeństwo wadliwej wykładni”¹⁰. Odkodowywanie poszczególnych kategorii i pojęć w sposób intuicyjny powiązane z odwoływaniem się do milcząco przyjętych, pozornie oczywistych reguł, wzbogaca prawo procesowe, lecz także bywa źródłem nieporozumień czy trudnych do rozstrzygnięcia wątpliwości. Mimo tego poszukujemy i poszukiwać musimy wartości w prawie procesowym, zwłaszcza tych pojęć, które ogniskują się wokół pytań o model procesu cywilnego. Taki charakter ma bez wątpienia kategoria prawdy.

Prawda jest wartością, a jednocześnie fundamentalną kategorią cywilnego prawa procesowego. Jej istotność z punktu widzenia sądowego stosowania prawa i jego rezultatu nie powinna wzbudzać wątpliwości. Jednym z zadań nauki prawa procesowego jest rozważanie znaczenia ustalenia prawdy dla realizacji celu i funkcji postępowania sądowego¹¹. Celem

⁵ Zob. E. Waśkowski, *System procesu cywilnego. Wstęp teoretyczny*, Wilno 1932, s. 99.

⁶ Zob. m.in. art. 3 k.p.c., zgodnie z którym strony i uczestnicy postępowania obowiązani są dokonywać czynności procesowych zgodnie z dobrymi obyczajami, dawać wyjaśnienia co do okoliczności sprawy zgodnie z prawdą i bez zatajania czegokolwiek oraz przedstawiać dowody. Na temat kodeksowego unormowania zasady prawdy zob. A.G. Harla, *Zasada prawdy w procesie cywilnym (art. 3 i 323 k.p.c.)* [w:] *Honeste procedere. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Kazimierzowi Lubińskiemu*, Warszawa 2017, s. 198 i n.

⁷ Zob. art. 268 k.p.c.

⁸ Szerzej zob. T. Zembruski, *Wpływ uchwał Sądu Najwyższego na orzecznictwo sądów powszechnych* [w:] *Rola orzecznictwa w systemie prawa*, red. T. Giaro, Warszawa 2016, s. 202 i n.

⁹ Zob. M. Zieliński, Z. Ziemiński, *Zasady prawa. Zagadnienia podstawowe*, Warszawa 1974, s. 24 i n.

¹⁰ Zob. J. Gudowski, *O kilku naczelnych zasadach procesu cywilnego – wczoraj, dziś, jutro* [w:] *Prawo prywatne czasu przemian. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Stanisławowi Soltyskiemu*, red. A. Nowicka, 2005, s. 1017 i n.

¹¹ Szerzej zob. M. Waligórski, *Gwarancje wykrycia prawdy w procesie cywilnym*, „Państwo i Prawo” 1953/8–9, s. 254 i n.

każdego procesu było, jest i być powinno wykrycie prawdy. Bynajmniej nie chodzi o prawdę w absolutnym znaczeniu. Prawda nie jest tego rodzaju wartością, żeby postępowanie miało być prowadzone w celu jej ustalenia „aż do skutku”¹². Sąd jako organ wymiaru sprawiedliwości rozpoznaje sprawy cywilne, a proces sądowy weryfikuje trafność przedstawionych żądań. Można oczywiście zastanawiać się, badać i analizować, jaka jest rola stron i uczestników postępowania, a zwłaszcza rola sądu w dążeniu do prawdy. Ustawodawca, praktyka i doktryna mogą w różny sposób kształtować ciężar dochodzenia do niej. Ocena prawidłowości i przydatności poszczególnych rozwiązań normatywnych dokonywana jest wraz z weryfikacją zasadności lub bezzasadności powództwa.

Zagadnienie prawdy w sądowym postępowaniu cywilnym nie funkcjonuje w próżni ani w oderwaniu od innych wartości i pryncypiów prawa. Przedmiotowa kategoria jest nie tylko immanentnie spleciona z celami i funkcjami procesu¹³, lecz także z zasadami postępowania cywilnego. Pozostaje w ścisłym i nierozzerwalnym związku z zasadami kontradiktoryjności, dyspozycyjności, równości broni czy formalizmu procesowego¹⁴. Dążenie do ustalenia prawdy uwidacznia się przez realizację innych zasad postępowania. Zasady te modelują zagadnienie prawdy, czy też umożliwiają, ułatwiają lub ograniczają jej poznanie. W doktrynie toczy się trudna, a wręcz niemożliwa do rozstrzygnięcia dyskusja, czy przedmiotową kategorię należy zaliczać do zasad procesu cywilnego¹⁵, rozumianych jako idee przewodnie albo założenia podstawowe postępowania cywilnego, wskazujące metody i sposoby realizacji jego celów¹⁶, bądź ujmowanych jako dyrektywy sprawności tego postępowania, zapewniające wypełnienie jego funkcji przez właściwe załatwianie sprawy¹⁷. Zazwyczaj do katalogu zasad naczelných postępowania cywilnego¹⁸ zalicza się zasadę prawdy materialnej¹⁹, przeciwstawianą zasadzie prawdy formalnej²⁰, zwanej także prawdą sądową²¹, a niekiedy nawet prawdą

¹² Zob. T. Ereciński, K. Weitz, *Prawda...*, s. 41 i n.

¹³ Szerzej zob. M. Waligórski, *Polskie prawo procesowe cywilne. Funkcja i struktura procesu*, Warszawa 1947, s. 35 i n. Por. M. Sawczuk, *O celach i funkcjach postępowania cywilnego procesowego i nieprocesowego (nie-spornego)* [w:] *Symbolae Vitoldo Broniewicz. Księga pamiątkowa ku czci Witolda Broniewicza*, red. A. Marciniak, Łódź 1998, s. 313 i n.; T. Zembrzusi, *Funkcje i cele egzekucji sądowej* [w:] *Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Andrzejowi Marciniakowi*, red. J. Jagieła, R. Kulski, Warszawa 2022, s. 815 i n.

¹⁴ Por. J. Gudowski, *O kilku naczelných zasadach...*, s. 1020 i n.

¹⁵ Zamiast wielu zob. T. Ereciński, K. Weitz, *Prawda...*, s. 17 i n.

¹⁶ Zob. J. Lapiere, J. Jodłowski, Z. Resich, T. Misiuk-Jodłowska, K. Weitz, *Postępowanie cywilne*, Warszawa 2016, s. 145.

¹⁷ Zob. W. Broniewicz, A. Marciniak, I. Kunicki, *Postępowanie cywilne w zarysie*, Warszawa 2020, s. 70.

¹⁸ Na ogół na początku prezentowanego katalogu zasad.

¹⁹ Zob. W. Siedlecki, Z. Świeboda, *Postępowanie cywilne. Zarys wykładu*, Warszawa 2003, s. 58 i n.; J. Lapiere, J. Jodłowski, Z. Resich, T. Misiuk-Jodłowska, K. Weitz, *Postępowanie...*, s. 148 i n.; W. Broniewicz, A. Marciniak, I. Kunicki, *Postępowanie...*, s. 72 i n.; H. Dolecki, *Postępowanie cywilne. Zarys wykładu*, Warszawa 2013, s. 45 i n. Por. M. Skibińska [w:] *Postępowanie cywilne*, red. M. Rzewuski, Warszawa 2019, s. 33 i n.

²⁰ Zob. T. Kostecki, *Zasada prawdy formalnej w k.p.c.*, „Głos Sądownictwa” 1936/6, s. 445 i n.

²¹ Zob. Z. Resich, *Poznanie prawdy w procesie cywilnym*, Warszawa 1958, s. 22; K. Piasecki, *Prawda w procesie cywilnym*, „Nowe Prawo” 1989/2–3, s. 17 i n.; A. Jakubecki, *Naczelné zasady postępowania cywilnego w świetle nowelizacji kodeksu postępowania cywilnego* [w:] *Czterdziestolecie kodeksu postępowania cywilnego. Zjazd katedr postępowania cywilnego w Zakopanem*, Kraków 2006, s. 365.

aktową²². Określanie prawdy za pomocą przydawek uwidacznia jej związek z potrzebą organizacji postępowania w określony sposób, tj. z poszanowaniem zasady kontradyktoryjności bądź zasady inkwizycyjności²³, w tym optymalnego określenia elementów aktywności sądu. Niemal intuicyjne dookreślanie prawdy wzbogaca rozważania o charakterze systemowym²⁴, agreguje jednocześnie trudności związane z analizą problemu prawdy w cywilnym prawie procesowym²⁵.

Do historii przeszła charakterystyczna dla minionej epoki powiązana z zasadą inkwizycyjności, hołubiona, eksponowana²⁶ i wysuwana „na czoło wszystkich naczelných zasad procesowych”²⁷ tzw. zasada zasad w postaci prawdy obiektywnej²⁸. Utworzona i forsowana w wyraźnej opozycji do prawdy sądowej nadęta ideologicznie konstrukcja stanowiła karykaturalną postać prawdy materialnej. Proces socjalistyczny jako jedyny miał zmierzać do wykrycia „rzeczywistej” prawdy²⁹. „Upadek zasady prawdy obiektywnej”³⁰ był jednak nieunikniony wraz z dokonującą się transformacją ustrojową. Derogowanie normy z art. 3 § 2 k.p.c.³¹, zakładającej powinność dążenia przez sąd do wszechstronnego zbadania wszystkich istotnych okoliczności sprawy i do wyjaśnienia rzeczywistej treści stosunków faktycznych i prawnych oraz powinność podejmowania z urzędu czynności dopuszczalnych według stanu sprawy potrzebnych do uzupełnienia materiału i dowodów przedstawionych przez strony i uczestników postępowania, zaczęło kruszyć system bazujący na przeświadczeniu, że jeżeli strony nie dostarczyły sądowi potrzebnych dowodów lub w sposób niejasny sformułowały swoje twierdzenia i nie uzupełniły tych braków mimo wezwań, to stosowne działanie miało

²² Zob. K. Knoppek, *Zmierzch zasady prawdy obiektywnej w procesie cywilnym*, „Palestra” 2005/1–2, s. 13.

²³ Szerzej zob. W. Siedlecki, *Zasada kontradyktoryjna i zasada śledcza w polskim procesie cywilnym*, „Państwo i Prawo” 1953/2, s. 232 i n.; W. Broniewicz, *Zasada kontradyktoryjności procesu cywilnego w poglądach nauki polskiej (1880–1980)* [w:] *Studia z prawa postępowania cywilnego. Księga pamiątkowa ku czci Zbigniewa Resicha*, red. M. Jędrzejewska, T. Erciński, Warszawa 1985, s. 39 i n.

²⁴ Szerzej zob. O. Bogucki, *Teoretyczne aspekty zasady prawdy materialnej w nowym modelu postępowania cywilnego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2000/1, s. 53 i n.

²⁵ Por. T. Erciński, K. Weitz, *Prawda...*, s. 18 i n.

²⁶ Zob. J. Jodłowski, *Zasady naczelné socjalistycznego postępowania cywilnego* [w:] *Wstęp do systemu prawa procesowego cywilnego*, red. J. Jodłowski, Ossolineum 1974, s. 77 i n.; W. Berutowicz, *O pojęciu naczelných zasad postępowania*, „Studia Cywilistyczne” 1975, t. XXV–XXVI, s. 27 i n.

²⁷ Zob. W. Siedlecki, *Przebudowa sądowego postępowania cywilnego w Polsce Ludowej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1959/3, s. 97 i n.

²⁸ Szerzej zob. J. Jodłowski, *Zasady naczelné...*, s. 75; M. Sawczuk, *Teoria prawdy w prawie cywilnym (procesowym i materialnym)* [w:] *Studia z prawa postępowania cywilnego. Księga pamiątkowa ku czci Zbigniewa Resicha*, red. M. Jędrzejewska, T. Erciński, Warszawa 1985, s. 262 i n. Zob. także uchwałę SN z 27.06.1953 r., C.Prez. 195/52, OSN 1953/95.

²⁹ Szerzej zob. Z. Resich, *Poznanie prawdy...*, s. 22; J. Jodłowski, *Nowe drogi polskiego procesu cywilnego. Założenia ideologiczne reformy postępowania cywilnego* [w:] J. Jodłowski, *Z zagadnień polskiego procesu cywilnego*, Warszawa 1961, s. 31 i n.

³⁰ Zob. K. Knoppek, *Zmierzch zasady prawdy...*, s. 10.

³¹ Ustawa z 1.03.1996 r. o zmianie Kodeksu postępowania cywilnego, rozporządzeń Prezydenta Rzeczypospolitej – Prawo upadłościowe i Prawo o postępowaniu układowym, Kodeksu postępowania administracyjnego, ustawy o kosztach sądowych w sprawach cywilnych oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. Nr 43, poz. 189 ze zm.).

być obowiązkiem sądu³². Tezy o nadrzędności prawdy obiektywnej są chybione i nieadekwatne we współczesnej dyskusji nad rolą i znaczeniem prawdy³³. Wydaje się, że bardziej lub mniej świadome spoglądanie na tamtą konstrukcję o rodowodzie sowieckim zaburza niekiedy postrzeganie prawdy w procesie cywilnym przez współczesnych prawników.

Jedną z aksjomatycznych zasad racjonalnego i sprawiedliwego procesu jest natomiast „ogólna i dominująca”³⁴ zasada prawdy materialnej. Stanowi ona założenie procesu cywilnego³⁵, a jej mocne uzasadnienie aksjologiczne wyłącza potrzebę przekonywania o jej istnieniu, a tym bardziej jej kodyfikowania. Postrzegana w ten sposób prawda niezaprzeczalnie należy do uniwersalnych wartości procesu cywilnego, bazuje na przeświadczeniu i oczekiwaniu, by podstawą każdego orzeczenia rozstrzygającego sprawę cywilną co do meritum były prawdziwe ustalenia, czyli ustalenia faktów zgodne z rzeczywistością³⁶. Odcięcie się od charakterystycznego dla prawdy obiektywnej założenia o pełnej poznawalności rzeczywistości³⁷ pozwala, a jednocześnie wymaga od sądu poszukiwania prawdy w kształcie, w jakim jest ona poznawalna³⁸. Współcześnie na stronach spoczywa ciężar podania twierdzeń i dowodów służących wykazaniu zasadności przedstawianych żądań. Podmioty te dysponują największą, a niekiedy pełną wiedzą o okolicznościach, co uzasadnia ukształtowanie ciężarów procesowych w sposób zgodny z założeniami zasady kontrydiktoryjności. Sąd może co do zasady³⁹ badać wycinek rzeczywistości zaprezentowany przez strony i uczestników postępowania⁴⁰. W tym ujęciu należy stosować określone instrumenty procesowe mające służyć dążeniu do uzyskania ustaleń faktycznych odpowiadających prawdzie⁴¹. Prawidłowym orzeczeniem będzie jednak dopiero takie rozstrzygnięcie, którego podstawą będą prawdziwe ustalenia faktyczne i które będzie zgodne z prawem materialnym i procesowym⁴².

³² Szerzej zob. A. Kallaus, *Konsekwencje prawne zmiany przepisu art. 3 k.p.c. w postępowaniu procesowym*, „Monitor Prawniczy” 1997/4, s. 137 i n.

³³ Szerzej zob. G. Bieniek, E. Warzocha, *Funkcjonowanie przepisów Kodeksu postępowania cywilnego w praktyce sądów powszechnych*, „Nowe Prawo” 1985/3, s. 3 i n.

³⁴ Zob. W. Siedlecki, Z. Świeboda, *Postępowanie...*, s. 58.

³⁵ Zob. uchwała SN z 17.02.2004 r., III CZP 115/03, OSNC 2005/5, poz. 77.

³⁶ Zob. M. Waligórski, *Gwarancje...*, s. 256; A. Jakubecki, *Kontrydiktoryjność a poznanie prawdy w procesie cywilnym w świetle zmian kodeksu postępowania cywilnego*, „Przegląd Sądowy” 1998/10, s. 71; M. Manowska, *Zasada prawdy materialnej w świetle nowelizacji Kodeksu postępowania cywilnego*, „Prawo Spółek” 1999/12, s. 49 i n.; por. J. Dąbrowa, *W sprawie terminów: prawda materialna czy obiektywna?*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego” 1961, Prawo VIII, s. 144 i n.

³⁷ Por. H. Dolecki, *Jedna czy kilka prawd w poznaniu sądowym?* [w:] *Księga jubileuszowa z okazji 15-lecia Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Szczecińskiego*, red. Z. Ofiarski, Szczecin 2004, s. 94 i n.

³⁸ Szerzej zob. M. Zieliński, Z. Ziemiński, *Uzasadnienie twierdzeń, ocen i norm w prawoznawstwie*, Warszawa 1988, s. 227 i n.

³⁹ Szerzej zob. P. Ryłski, *Działanie sądu z urzędu a podstawa faktyczna wyroku*, Warszawa 2009, s. 198 i n.

⁴⁰ Por. M. Waligórski, *Gwarancje...*, s. 256.

⁴¹ Szerzej zob. T. Ereciński, K. Weitz, *Prawda...*, s. 31 i n.; H. Pietrkowski, *Istota zmian w zakresie sposobu gromadzenia materiału procesowego w powojennym postępowaniu cywilnym* [w:] *Ius est a iustitia appellatum. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Wiśniewskiemu*, red. M. Tomalak, Warszawa 2017, s. 440 i n.

⁴² Zob. T. Ereciński, K. Weitz, *Prawda...*, s. 42.

Oczekiwanie wykrycia prawdy w każdej sprawie i na tle każdego sporu pozostaje w sferze pobożnych życzeń i niemożliwych nieraz do realizacji oczekiwań. Sędzia Franciszek Kruszelnicki akcentował, że sędzia jest ograniczony w dociekaniu prawdy rzeczywistej⁴³. W wielu sytuacjach sąd musi zadowolić się ustaleniem prawdy formalnej, na co już przed laty zwracał uwagę profesor Andrzej Jakubecki⁴⁴, lecz za obowiązującą trzeba uznać zasadę prawdy materialnej podkreślającą znaczenie zasady kontradyktoryjności. Choćby analiza najważniejszych wypowiedzi Sądu Najwyższego zdaje się nie pozostawiać wątpliwości, że zasada ta obowiązuje⁴⁵ i obowiązywać powinna. Można zgodzić się z twierdzeniem, że określenie „prawda materialna” ma za punkt odniesienia po prostu prawdę⁴⁶, a przydawka ta pełni wyłącznie funkcję konfirmującą⁴⁷.

Negując przydatność, celowość, a nawet sensowność wyodrębniania prawdy formalnej⁴⁸ nie tylko z logicznego punktu widzenia, lecz także ze względu na pozorność różnicowania jej od prawdy uzupełnianej przydawką „materialna”⁴⁹, należy przyjąć, że zarówno prawda jako wartość, jak i łączona z nią zasada prawdy, pozostają jasnym drogowskazem i punktem odniesienia dla procesualisty. Prawda nie starzeje się wraz z poszczególnymi przepisami, nie odchodzi wraz ze zmieniającą się modą czy hasłami, lecz należy do rudymentów procesu, stanowi jego dogmatyczny fundament. Aktualność zachowuje dominujące już w okresie międzywojennym przekonanie, że kodeks postępowania cywilnego hołduje, czy też powinien hołdować zasadzie wyświetlenia prawdy⁵⁰. Każde postępowanie sądowe, zarówno ukształtowane w oparciu o zasadę kontradyktoryjności, jak i o zasadę inkwizycyjności, powinno być ukierunkowane na wykrycie prawdy.

W świetle powyższego można postawić pytanie, jakie miejsce wśród istotnych wartości procesu akcentującego rolę prawdy w kontekście dochodzenia roszczeń przed sądem zajmuje „proces sprawiedliwy”. Jak należy postrzegać prawdę w procesie, o którym można by powiedzieć, że jest procesem sprawiedliwym. Czymże ma być taki proces?

Jak wskazano, kwestię prawdy odnosi się zazwyczaj do podstawy faktycznej rozstrzygnięcia⁵¹. W takim ujęciu akcentuje się rozwiązania przyjmowane w zakresie prezentacji materiału faktycznego i dowodowego oraz weryfikacji okoliczności faktycznych w postępowaniu dowodowym wraz z oceną dowodów⁵². Analiza warunków normatywnych precyzujących sposób ustalania prawdy ma podstawowe znaczenie. Wydaje się jednak, że pojęcie procesu

⁴³ Zob. F. Kruszelnicki, *Zasady procesu cywilnego według polskiej procedury cywilnej*, „Głos Sądownictwa” 1931/9, s. 471.

⁴⁴ Zob. A. Jakubecki, *Kontradyktoryjność...*, s. 63 i n.

⁴⁵ Zamiast wielu zob. uchwałę SN z 17.02.2004 r., III CZP 115/03, OSNC 2005/5, poz. 77.

⁴⁶ Zob. A. Jakubecki, *Naczelne zasady...*, s. 360 i n. Odmiennie zob. A.G. Harla, *Zasada prawdy...*, s. 202.

⁴⁷ Zob. T. Gizbert-Studnicki, *Prawda sądowa w postępowaniu cywilnym*, „Państwo i Prawo” 2009/7, s. 5 i n.

⁴⁸ Odmiennie zob. K. Knoppek, *Zmierzch zasady prawdy...*, s. 13 i n.

⁴⁹ Zob. T. Ereciński, K. Weitz, *Prawda...*, s. 21 i n. oraz powołana tam literatura.

⁵⁰ Por. L. Peiper, *Komentarz do Kodeksu postępowania cywilnego*, t. 1, Kraków 1934, s. 526; T. Kostecki, *Zasada prawdy...*, s. 446; W. Miszewski, *Proces cywilny w zarysie. Część pierwsza*, Warszawa – Łódź 1946, s. 40.

⁵¹ Niekiedy także z podstawą prawną rozstrzygnięcia. Zob. Z. Resich, *Poznanie prawdy...*, s. 122 i n. Por. K. Piasecki, *Prawda...*, s. 17 i n.

⁵² Zob. T. Ereciński, K. Weitz, *Prawda...*, s. 30.

sprawiedliwego powiązanego z kategorią prawdy nie powinno być ograniczane do dążenia do prawidłowości rozstrzygnięcia, tj. oczekiwania, że będzie ono oparte na prawdziwych ustaleniach. Celowe jest odnoszenie go do problematyki konstytucyjnego prawa do sądu⁵³. Sprawiedliwy proces to proces zakładający bezwzględne i bezkompromisowe przestrzeganie ustanowionych precyzyjnych i jednoznacznie odczytywanych norm procesowych⁵⁴. Tylko wówczas, wraz z poszanowaniem stabilizacyjnej funkcji formalizmu⁵⁵, można mówić o sprawiedliwości proceduralnej⁵⁶. Prawdę należy zatem łączyć z prawem do odpowiednio ukształtowanej procedury sądowej. Proces sprawiedliwy to także taki, który zawiera liczne instrumenty prawne służące docieraniu do prawdy, do których będzie mogła sięgnąć strona należycie dbająca o swoje interesy. Proces sprawiedliwy to wreszcie proces efektywny, czyli taki, w którym zapewniona jest możliwość wydania prawidłowego orzeczenia w możliwie szybkim postępowaniu. Prawo do sądu i prawo do rzetelnego procesu stają się fikcją w wypadku procesu długotrwałego, czy wręcz dotkniętego wadą przewlekłości⁵⁷. Efektywny wymiar sprawiedliwości wymierza sprawiedliwość szybko, a sprawiedliwość wymierzona po latach co do zasady nie przynosi satysfakcji⁵⁸. Kwestia prawdy wpisywana bywa w problematykę postulatów sprawności i szybkości postępowania⁵⁹. Wychodzi się z założenia, że sprawiedliwość opóźniona jest zaprzeczeniem sprawiedliwości⁶⁰ niezależnie od tego, czy rozstrzygnięcie zostało oparte na ustaleniach prawdziwych, tj. zgodnych z rzeczywistością.

⁵³ Por. P. Pogonowski, *Realizacja prawa do sądu w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2005, s. 55 i n.; T. Erciński, K. Weitz, *Prawda...*, s. 36 i n. Por. T. Zembrzuski, *Skarga kasacyjna. Dostępność w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2011, s. 72 i n.

⁵⁴ Por. J. Gudowski, *O kilku naczelnych zasadach...*, s. 1032; T. Zembrzuski, *Formalizm procesowy a skutki wadliwego oznaczenia pisma procesowego spełniającego wymagania środka zaskarżenia*, „Przegląd Sądowy” 2018/1, s. 21 i n.

⁵⁵ Zob. S. Cieślak, *Formalizm procesowy – środek czy cel postępowania cywilnego?* [w:] *Czterdziestolecie kodeksu postępowania cywilnego. Zjazd Katedr Postępowania Cywilnego w Zakopanem (7–9.10.2005 r.)*, Kraków 2006, s. 199 i n.

⁵⁶ Szerzej zob. K. Osajda, *Zasada sprawiedliwości proceduralnej w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego* [w:] *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego a Kodeks postępowania cywilnego*, red. T. Erciński, K. Weitz, Warszawa 2010, s. 429 i n. Por. T. Zembrzuski, *Pouczenie strony występującej w procesie cywilnym bez zawodowego pełnomocnika co do wnoszenia środków zaskarżenia* [w:] *Ochrona strony słabszej stosunku prawnego. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Adamowi Zielińskiemu*, red. M. Boratyńska, Warszawa 2016, s. 843 i n.

⁵⁷ Szerzej zob. H. Pietrzkowski, *Prawo do rzetelnego procesu w świetle zmienionej procedury cywilnej*, „Przegląd Sądowy” 2005/10, s. 53 i n.

⁵⁸ Zob. T. Erciński, *Ograniczenia w dostępności kasacji w sprawach cywilnych* [w:] *Prace z prawa prywatnego. Księga pamiątkowa ku czci sędziego Janusza Pietrzykowskiego*, red. Z. Banaszczyk, Warszawa 2000, s. 83.

⁵⁹ Zob. A.G. Harla, *Zasada prawdy...*, s. 194; A.G. Harla, *Postulat sprawności postępowania cywilnego a kwestia jego szybkości (art. 6 k.p.c.)* [w:] *Kodeks postępowania cywilnego z perspektywy pięćdziesięciolecia jego obowiązywania. Doświadczenia i perspektywy*, red. E. Marszałkowska-Krześ, I. Gil, Ł. Błaszczak, Sopot 2016, s. 263 i n.

⁶⁰ Zob. M. Borucka-Arctowa, *Sprawiedliwość proceduralna a orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego i jego rola w okresie przemian systemu prawa* [w:] *Konstytucja i gwarancje jej przestrzegania. Księga pamiątkowa ku czci prof. Janiny Zakrzewskiej*, red. J. Trzciniński, A. Jankiewicz, Warszawa 1996, s. 28 i n.

Proces sprawiedliwy nie obejmuje gwarancji prawidłowego orzeczenia⁶¹. Spełnienie powyższych założeń nadających procesowi przymiot procesu sprawiedliwego nie daje pewności dojścia do prawdy. Ustalenie prawdy w zakresie stanu faktycznego jest wyłącznie środkiem służącym osiągnięciu celu postępowania w postaci wydania prawidłowego rozstrzygnięcia⁶². Prawda jest jednak wartością sprawiedliwego procesu także wówczas, gdy rozstrzygnięcie sądu oparte zostanie na niezgodnych z prawdą ustaleniach faktycznych. Cel postępowania w postaci wydania prawidłowego orzeczenia nie zostaje w takim wypadku osiągnięty od razu. Stronie przysługują wówczas środki zaskarżenia, a kres dążenia do prawdy łączy się z uzyskaniem prawomocności rozstrzygnięcia⁶³. Bazuje to na domniemaniu, że prawidłowo stosowana procedura doprowadziła do prawidłowego załatwienia sprawy⁶⁴.

Funkcje i cele procesu podlegają określonym przekształceniom i przeobrażeniom. Rzutują one na postrzeganie wartości w prawie procesowym, w tym na problematykę prawdy – niezależnie od tego, czy wiąże się ją z kategorią zasad postępowania, w tym dotyczących istoty procesu⁶⁵, czy też zabieg ten uznaje się za nieuzasadniony⁶⁶. Prawdę należy postrzegać jako jedną z zasad ze względu na jej szczególną doniosłość dla systemu prawa, ponieważ tak ujmowana zasada wyznacza kierunek działań prawodawczych, a także ukierunkowuje proces stosowania prawa⁶⁷.

Współcześnie analiza prawdy jako zasady bądź wartości procesu nie może abstrahować od perspektywy standardów porządku konstytucyjnego, w tym zasady rzetelnego postępowania. Samo ograniczanie instrumentów prawnych służących docieraniu do prawdy nie powinno być *a priori* oceniane negatywnie⁶⁸, lecz wymaga ważenia zalet i mankamentów związanych z obciążaniem stron ciężarem dochodzenia do niej⁶⁹. Postępowanie cywilne powinno być tak normatywnie ukształtowane, aby nie utrudniać, a tym bardziej nie wykluczać dotarcia do prawdy w konkretnej sprawie. Trzeba w tym wypadku zadać kluczowe pytanie – co współcześnie stanowi realne zagrożenie dla procesu i prawdy odnoszonej do jego celu?

⁶¹ Ponadto ochrona innych wartości, także na płaszczyźnie materialnoprawnej, może niekiedy przesądzać o bezzasadności określonych roszczeń, co bywa niekiedy postrzegane jako ograniczenie dążenia do prawdy. Zob. M. Sawczuk, *Teoria prawdy...*, s. 265 i n.; T. Ereciński, K. Weitz, *Prawda...*, s. 24.

⁶² Zob. T. Ereciński, K. Weitz, *Prawda...*, s. 28.

⁶³ Por. T. Ereciński, K. Weitz, *Prawda...*, s. 33.

⁶⁴ Por. P. Grzegorzcyk, *Stabilność orzeczeń sądowych w sprawach cywilnych w świetle standardów konstytucyjnych i międzynarodowych* [w:] *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego a Kodeks postępowania cywilnego*, red. T. Ereciński, K. Weitz, Warszawa 2010, s. 108 i n.

⁶⁵ Zob. F. Kruszelnicki, *Zasady procesu...*, s. 471 i n.

⁶⁶ Zob. T. Ereciński, K. Weitz, *Prawda...*, s. 28 i n. Autorzy stają na stanowisku, że nie należy mówić o „zasadzie” prawdy, podobnie jak nie ma mowy w nauce postępowania cywilnego o „zasadzie”, że sąd powinien rozpoznać i rozstrzygnąć sprawę, prawidłowo stosując prawo procesowe i materialne.

⁶⁷ Por. S. Wronkowska, M. Zieliński, Z. Ziemiński, *Zasady prawa w perspektywie teorii prawa oraz szczegółowych nauk prawnych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1974/2, s. 1 i n.; P. Grzegorzcyk, *Stabilność...*, s. 143 i n.

⁶⁸ Odmienne zob. A. Brzemia-Bonarek, *Prawda w świetle znowelizowanego Kodeksu postępowania cywilnego*, „Prawo Kanoniczne” 2008/3–4, s. 385.

⁶⁹ Zob. J. Gudowski, *O kilku naczelnych zasadach...*, s. 1028; A. Jakubecki, *Naczelne zasady...*, s. 368 i n.

Zastanawiamy się nad tym w czasach szczególnych, w których chwieją się podstawy prawa procesowego⁷⁰; w których ustawy kodeksowe stają się swoistym poligonem doświadczalnym; w których lekceważony, a może jedynie niezauważany jest wielowiekowy dorobek nauki prawa procesowego; w których marginalizowane zdają się być zasady i wartości – w tym zwłaszcza zasady rzetelnego procesu, bezpośredniości czy jawności postępowania. W takich uwarunkowaniach otrzymujemy produkty legislacyjne pozornie atrakcyjne, niekiedy podlane populizmem, mające w prosty sposób przeciwdziałać wiecznej bolączce wymiaru sprawiedliwości w postaci przewlekłości i długotrwałości procesów sądowych. Obserwujemy przeobrażenia procesu, w którym coraz bardziej liczy się wynoszony na piedestał swoisty „pośpiech procesowy”⁷¹, coraz bardziej odległy od pogłębionej refleksji i próby ważenia wartości. Ten kierunek tylko pozornie może wydawać się prawidłowy.

Od ustawodawcy należy oczekiwać zapewnienia instrumentów pozwalających dojść do prawdy⁷². Preferowane powinny być zatem rozwiązania legislacyjne sprzyjające dążeniu do niej⁷³. Tymczasem, nawiązując do słów sędziego Jacka Gudowskiego, jesteśmy świadkami rozrastającego i panoszącego się „obskurantyzmu procesowego”⁷⁴; pragmatyzmu, który wypycha będący istotą procesu formalizm; pogardy dla dokładności i skrupulatności legislacyjnej. Próby jednoczesnego, niekiedy chaotycznego poprawiania dziesiątek, a nawet setek regulacji, którym nie zawsze towarzyszy pogłębiona refleksja naukowa⁷⁵, rzutują i muszą rzutować na niekonsekwencje i niespójność praktyki stosowania prawa. Ujawnianie licznych mankamentów – zarówno konstrukcyjnych, jak i terminologicznych, staje się codziennością. Utyskujemy na zagubienie i brak jednolitej siatki pojęciowej, a także na pojawiające się, zwłaszcza w praktyce, luki prawne. Dopelnieniem czary goryczy mogą być dyskusyjne regulacje o charakterze epizodycznym⁷⁶ wprowadzone w związku z sytuacją

⁷⁰ Zob. opracowania w: *Reforma czy kolejna nowelizacja? Uwagi na tle ustawy z 4.7.2019 r. zmieniającej KPC*, red. P. Rylski, Warszawa 2020; *Nowelizacja kodeksu postępowania cywilnego z 4.7.2019 r. w praktyce*, red. K. Flaga-Gieruszyńska, R. Flejszar, M. Malczyk, Warszawa 2020; *Nowelizacja postępowania cywilnego. Wpływ zmian na praktykę sądową*, red. M. Białecki, S. Kotas-Turoboyska, F. Manikowski, E. Szczepanowska, Warszawa 2021; *Praktyka wobec nowelizacji postępowania cywilnego. Konsekwencje zmian*, red. M. Dziurda, T. Zembrzusi, Warszawa 2021.

⁷¹ Por. T. Zembrzusi, *Koncentracja materiału procesowego – w poszukiwaniu właściwej drogi* [w:] *Praktyka wobec nowelizacji postępowania cywilnego. Konsekwencje zmian*, red. M. Dziurda, T. Zembrzusi, Warszawa 2021, s. 47 i n.

⁷² Por. H. Pietrkowski, *Prawo do rzetelnego...*, s. 46.

⁷³ Zob. T. Ereciński, K. Weitz, *Prawda...*, s. 39.

⁷⁴ Zob. M. Dziurda, T. Zembrzusi, *Wprowadzenie* [w:] *Praktyka wobec nowelizacji postępowania cywilnego. Konsekwencje zmian*, red. M. Dziurda, T. Zembrzusi, Warszawa 2021, s. 17.

⁷⁵ Por. T. Zembrzusi, *Powództwo oczywiście bezzasadne a dostęp do ochrony prawnej w postępowaniu cywilnym* [w:] *Dostęp do ochrony prawnej w sądowym postępowaniu cywilnym*, red. K. Flaga-Gieruszyńska, R. Flejszar, E. Marszałkowska-Krześ, Warszawa 2021, s. 169 i n.

⁷⁶ Ustawa z 2.03.2020 r. o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych (Dz.U. z 2021 r. poz. 2095 ze zm.).

epidemiczną⁷⁷. O skali narastających problemów świadczy to, jak wiele pytań prawnych dotyczących nowych i nowelizowanych przepisów Kodeksu postępowania cywilnego było w ostatnich miesiącach kierowanych przez sądy powszechne do Sądu Najwyższego. Do tego dochodzą pojawiające się informacje odnośnie do planów daleko idącej przebudowy ustroju sądów wszystkich szczebli.

Próba ogólnego spojrzenia na dokonujące się na przestrzeni ostatnich lat nowelizacje napawa niepokojem i skłania do krytycznej refleksji wynikającej z przekonania, a niekiedy nawet pewności, że część promowanych współcześnie rozwiązań zapewne nie wytrzyma próby czasu. Odnosi się to zwłaszcza do uregulowań, wprowadzaniu których nie towarzyszyła refleksja poświęcona roli prawdy w procesie.

Na zakończenie warto postawić pytanie, czy w świetle powyższego prawda się obroni. Chciałbym wyrazić optymistyczne przekonanie, że wartości i pryncypia prawa procesowego, w tym zasada prawdy, przetrwają. Ich istnienie nie może gwarantować prawidłowego rozstrzygnięcia, lecz niejako poręczają one samo rzetelne rozpatrzenie sporu sądowego⁷⁸. Aksjomatyczne zasady racjonalnego i sprawiedliwego procesu opartego na dążeniu do prawdy są kategorią w pełni operatywną. Nie podlegają derogacji ani anihilacji wraz z wprowadzaniem kolejnych postępowań odrębnych, ograniczaniem roli rozprawy czy wypaczeniem charakteru kolejnych środków zaskarżenia. Będą się pojawiać i wzmacniać głosy optujące za powrotem do dawnych, sprawdzonych, a dzisiaj nieraz wykoślawionych czy też beztrzesko pogubionych rozwiązań, które *summa summarum* powinny umożliwiać i ułatwiać dążenie do prawdy.

Prawda zdaje się mieć ugruntowane miejsce w systemie postępowania cywilnego⁷⁹. Nie dezawuuje to potrzeby stawiania i ponawiania pytań, jaką konkretnie rolę będzie pełniło dążenie do prawdy we współczesnym wciąż usprawnianym, przyspieszanym i upraszczanym postępowaniu sądowym. Jaką wartością jest i powinna być prawda? *Quid est veritas?* Na to i inne ważne pytania trzeba poszukiwać odpowiedzi.

Abstract

The truth as a value of a fair trial

Tadeusz Zembrzuski – doctor habilitatus of law, professor of the University of Warsaw, Department of Civil Proceedings, Faculty of Law and Administration, University of Warsaw, www.zembrzuski.eu, Poland
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8239-6827>

Truth is both a value and a fundamental category of civil procedural law. It relies on the conviction and expectation that any judgment resolving a civil case on its merits

⁷⁷ Zob. opracowania w numerze specjalnym „Polskiego Procesu Cywilnego” 2022/1. Zob. także T. Zembrzuski, *Ograniczenia jawności postępowania w sprawach cywilnych w dobie pandemii – potrzeba chwili czy trwale rozwiązania?*, „Forum Prawnicze” 2021/3, s. 4 i n. oraz cyt. tam literatura.

⁷⁸ Por. T. Ereciński, K. Weitz, *Prawda...*, s. 41.

⁷⁹ Por. E. Waśkowski, *System...*, s. 101.

should be based on true findings, namely findings that reflect reality. The discovery of truth has been, is and should be the objective of every trial. Truth remains the dogmatic foundation of civil law proceedings. The issue of truth in civil proceedings in court is by no means suspended in a vacuum, or detached from other values and principles of the law. It remains closely and inextricably related to principles of adversarialism, disposition, equality of arms and procedural formalism. Truth should be perceived as one of the basic principles because of its particular significance to the system of law, because thus phrased, the principle sets the course for legislative action while guiding the process of applying the law. It is the legislator's responsibility to create legal norms referring to specific values, and confer upon them the meaning and nature determined by social, political and economic conditions. The legislator, experience and doctrine can mould the burden of seeking the truth in various ways. The correctness and usefulness of individual normative solutions is assessed together with the review of the validity or invalidity of an action. Any attempt to take a general look at amendments to the law in the past few years creates anxiety and prompts critical reflection arising from the belief, and sometimes even certainty, that some of the solutions promoted today will in all likelihood not stand the test of time. This is especially true of legal regulations, the introduction of which was not accompanied by a reflection on the role of truth in judicial proceedings.

Keywords: *truth, principles and values of judicial proceedings, functions and objectives of a trial, application of the law, fair trial, establishment of facts that reflect reality*

Bibliografia / References

- Berutowicz W., *O pojęciu naczelných zasad postępowania*, „Studia Cywilistyczne” 1975, t. XXV–XXVI.
- Białecki M., Kotas-Turoboyska S., Manikowski F., Szczepanowska E. (red.), *Nowelizacja postępowania cywilnego. Wpływ zmian na praktykę sądową*, Warszawa 2021.
- Bieniek G., Warzocha E., *Funkcjonowanie przepisów Kodeksu postępowania cywilnego w praktyce sądów powszechnych*, „Nowe Prawo” 1985/3.
- Bogucki O., *Teoretyczne aspekty zasady prawdy materialnej w nowym modelu postępowania cywilnego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2000/1.
- Borucka-Arctowa M., *Sprawiedliwość proceduralna a orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego i jego rola w okresie przemian systemu prawa* [w:] *Konstytucja i gwarancje jej przestrzegania. Księga pamiątkowa ku czci prof. Janiny Zakrzewskiej*, red. J. Trzeciński, A. Jankiewicz, Warszawa 1996.
- Broniewicz W., *Zasada kontradiktoryjności procesu cywilnego w poglądach nauki polskiej (1880–1980)* [w:] *Studia z prawa postępowania cywilnego. Księga pamiątkowa ku czci Zbigniewa Resicha*, red. M. Jędrzejewska, T. Ereciński, Warszawa 1985.
- Broniewicz W., Marciniak A., Kunicki I., *Postępowanie cywilne w zarysie*, Warszawa 2020.
- Brzemia-Bonarek A., *Prawda w świetle znowelizowanego Kodeksu postępowania cywilnego*, „Prawo Kanoniczne” 2008/3–4.
- Cieślak S., *Formalizm procesowy – środek czy cel postępowania cywilnego?* [w:] *Czterdziestolecie kodeksu postępowania cywilnego. Zjazd Katedr Postępowania Cywilnego w Zakopanem (7–9.10.2005 r.)*, Kraków 2006.

- Dąbrowa J., *W sprawie terminów: prawda materialna czy obiektywna?*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego” 1961, Prawo VIII.
- Dolecki H., *Jedna czy kilka prawd w poznaniu sądowym?* [w:] *Księga jubileuszowa z okazji 15-lecia Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Szczecińskiego*, red. Z. Ofiarski, Szczecin 2004.
- Dolecki H., *Postępowanie cywilne. Zarys wykładu*, Warszawa 2013.
- Dziurda M., Zembrzusi T. (red.), *Praktyka wobec nowelizacji postępowania cywilnego. Konsekwencje zmian*, Warszawa 2021.
- Ereciński T., *Ograniczenia w dostępności kasacji w sprawach cywilnych* [w:] *Prace z prawa prywatnego. Księga pamiątkowa ku czci sędziego Janusza Pietrzykowskiego*, red. Z. Banaszczyk, Warszawa 2000.
- Ereciński T., Weitz K., *Prawda i równość stron w postępowaniu cywilnym a orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego* [w:] *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego a Kodeks postępowania cywilnego*, red. T. Ereciński, K. Weitz, Warszawa 2010.
- Flaga-Gieruszynska K., Flejszar R., Malczyk M. (red.), *Nowelizacja kodeksu postępowania cywilnego z 4.7.2019 r. w praktyce*, Warszawa 2020.
- Gizbert-Studnicki T., *Prawda sądowa w postępowaniu cywilnym*, „Państwo i Prawo” 2009/7.
- Grzegorzczak P., *Stabilność orzeczeń sądowych w sprawach cywilnych w świetle standardów konstytucyjnych i międzynarodowych* [w:] *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego a Kodeks postępowania cywilnego*, red. T. Ereciński, K. Weitz, Warszawa 2010.
- Gudowski J., *O kilku naczelnych zasadach procesu cywilnego – wczoraj, dziś, jutro* [w:] *Prawo prywatne czasu przemian. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Stanisławowi Sołtysińskiemu*, red. A. Nowicka, 2005.
- Harla A.G., *Postulat sprawności postępowania cywilnego a kwestia jego szybkości (art. 6 k.p.c.)* [w:] *Kodeks postępowania cywilnego z perspektywy pięćdziesięciolecia jego obowiązywania. Doświadczenia i perspektywy*, red. E. Marszałkowska-Krześ, I. Gil, Ł. Błaszczak, Sopot 2016.
- Harla A.G., *Zasada prawdy w procesie cywilnym (art. 3 i 323 k.p.c.)* [w:] *Honeste procedere. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Kazimierzowi Lubińskiemu*, Warszawa 2017.
- Jakubecki A., *Kontradycyjność a poznanie prawdy w procesie cywilnym w świetle zmian kodeksu postępowania cywilnego*, „Przegląd Sądowy” 1998/10.
- Jakubecki A., *Naczelnne zasady postępowania cywilnego w świetle nowelizacji kodeksu postępowania cywilnego* [w:] *Czterdziestolecie kodeksu postępowania cywilnego. Zjazd katedr postępowania cywilnego w Zakopanem*, Kraków 2006.
- Jodłowski J., *Nowe drogi polskiego procesu cywilnego. Założenia ideologiczne reformy postępowania cywilnego* [w:] J. Jodłowski, *Z zagadnień polskiego procesu cywilnego*, Warszawa 1961.
- Jodłowski J., *Zasady naczelnne socjalistycznego postępowania cywilnego* [w:] *Wstęp do systemu prawa procesowego cywilnego*, red. J. Jodłowski, Ossolineum 1974.
- Kallaus A., *Konsekwencje prawne zmiany przepisu art. 3 k.p.c. w postępowaniu procesowym*, „Monitor Prawniczy” 1997/4.
- Knoppek K., *Zmierzch zasady prawdy obiektywnej w procesie cywilnym*, „Palestra” 2005/1–2.
- Kostecki T., *Zasada prawdy formalnej w k.p.c.*, „Głos Sądownictwa” 1936/6.
- Kruszelnicki F., *Zasady procesu cywilnego według polskiej procedury cywilnej*, „Głos Sądownictwa” 1931/9.
- Lapierre J., Jodłowski J., Resich Z., Misiuk-Jodłowska T., Weitz K., *Postępowanie cywilne*, Warszawa 2016.
- Manowska M., *Zasada prawdy materialnej w świetle nowelizacji Kodeksu postępowania cywilnego*, „Prawo Spółek” 1999/12.

- Miszewski W., *Proces cywilny w zarysie. Część pierwsza*, Warszawa – Łódź 1946.
- Osajda K., *Zasada sprawiedliwości proceduralnej w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego* [w:] *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego a Kodeks postępowania cywilnego*, red. T. Ereciński, K. Weitz, Warszawa 2010.
- Peiper L., *Komentarz do Kodeksu postępowania cywilnego*, t. 1, Kraków 1934.
- Piasecki K., *Prawda w procesie cywilnym*, „Nowe Prawo” 1989/2–3.
- Pietrzkowski H., *Istota zmian w zakresie sposobu gromadzenia materiału procesowego w powojennym postępowaniu cywilnym* [w:] *Ius est a iustitia appellatum. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Wiśniewskiemu*, red. M. Tomalak, Warszawa 2017.
- Pietrzkowski H., *Prawo do rzetelnego procesu w świetle zmienionej procedury cywilnej*, „Przegląd Sądowy” 2005/10.
- Pogonowski P., *Realizacja prawa do sądu w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2005.
- Resich Z., *Poznanie prawdy w procesie cywilnym*, Warszawa 1958.
- Rylski P., *Działanie sądu w urzędzie a podstawa faktyczna wyroku*, Warszawa 2009.
- Rylski P. (red.), *Reforma czy kolejna nowelizacja? Uwagi na tle ustawy z 4.7.2019 r. zmieniającej KPC*, Warszawa 2020.
- Rzewuski M. (red.), *Postępowanie cywilne*, Warszawa 2019.
- Sawczuk M., *O celach i funkcjach postępowania cywilnego procesowego i nieprocesowego (niespornego)* [w:] *Symbolae Vitoldo Broniewicz. Księga pamiątkowa ku czci Witolda Broniewicza*, red. A. Marciniak, Łódź 1998.
- Sawczuk M., *Teoria prawdy w prawie cywilnym (procesowym i materialnym)* [w:] *Studia z prawa postępowania cywilnego. Księga pamiątkowa ku czci Zbigniewa Resicha*, red. M. Jędrzejewska, T. Ereciński, Warszawa 1985.
- Siedlecki W., *Przebudowa sądowego postępowania cywilnego w Polsce Ludowej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1959/3.
- Siedlecki W., *Zasada kontrydiktoryjna i zasada śledcza w polskim procesie cywilnym*, „Państwo i Prawo” 1953/2.
- Siedlecki W., Świeboda Z., *Postępowanie cywilne. Zarys wykładu*, Warszawa 2003.
- Waligórski M., *Gwarancje wykrycia prawdy w procesie cywilnym*, „Państwo i Prawo” 1953/8–9.
- Waligórski M., *Polskie prawo procesowe cywilne. Funkcja i struktura procesu*, Warszawa 1947.
- Waśkowski E., *System procesu cywilnego. Wstęp teoretyczny*, Wilno 1932.
- Wronkowska S., Zieliński M., Ziemiński Z., *Zasady prawa w perspektywie teorii prawa oraz szczegółowych nauk prawnych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1974/2.
- Zembrzuski T., *Formalizm procesowy a skutki wadliwego oznaczenia pisma procesowego spełniającego wymagania środka zaskarżenia*, „Przegląd Sądowy” 2018/1.
- Zembrzuski T., *Funkcje i cele egzekucji sądowej* [w:] *Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Andrzejowi Marciniakowi*, red. J. Jagieła, R. Kulski, Warszawa 2022.
- Zembrzuski T., *Koncentracja materiału procesowego – w poszukiwaniu właściwej drogi* [w:] *Praktyka wobec nowelizacji postępowania cywilnego. Konsekwencje zmian*, red. M. Dziurda, T. Zembrzuski, Warszawa 2021.
- Zembrzuski T., *Ograniczenia jawności postępowania w sprawach cywilnych w dobie pandemii – potrzeba chwili czy trwałe rozwiązanie?*, „Forum Prawnicze” 2021/3.

- Zembrzuski T., *Pouczenie strony występującej w procesie cywilnym bez zawodowego pełnomocnika co do wnoszenia środków zaskarżenia* [w:] *Ochrona strony słabszej stosunku prawnego. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Adamowi Zielińskiemu*, red. M. Boratyńska, Warszawa 2016.
- Zembrzuski T., *Powództwo oczywiście bezzasadne a dostęp do ochrony prawnej w postępowaniu cywilnym* [w:] *Dostęp do ochrony prawnej w sądowym postępowaniu cywilnym*, red. K. Flaga-Gieruszyńska, R. Flejszar, E. Marszałkowska-Krzeń, Warszawa 2021.
- Zembrzuski T., *Skarga kasacyjna. Dostępność w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2011.
- Zembrzuski T., *Wpływ uchwał Sądu Najwyższego na orzecznictwo sądów powszechnych* [w:] *Rola orzecznictwa w systemie prawa*, red. T. Giaro, Warszawa 2016.
- Zieliński M., Ziemiński Z., *Uzasadnienie twierdzeń, ocen i norm w prawoznawstwie*, Warszawa 1988.
- Zieliński M., Ziemiński Z., *Zasady prawa. Zagadnienia podstawowe*, Warszawa 1974.